

KANÛNÎ DEVRİNDE VÜZERÂ GÖLGESİNDE “VAKFA İLÂVE MÜLKÜN SATIŞI” ÜZERİNE BİR HUKUKÎ TARTIŞMA: “DA‘VÂ-YI ÂSİYÂB”

MEHMET GEL*

GİRİŞ

Kanûnî Sultan Süleyman devri içtimâî, dinî, ilmî ve hukukî boyuta sahip birçok hararetlî dava ve tartışmaya sahne olmuştur. Söz gelimi Molla Kâbız (ö.1527), Oğlan Şeyh İsmâ‘il-i Ma‘şukî (ö.1539), Şeyh Muhyiddin-i Karamanî (ö.1543) davaları ve para vakıfları tartışması bu çerçevede ilk akla gelenlerdendir. Merkezî iktidar, ulemâ, sûfiler ve toplum ilişkileri açısından dikkat çekici olan bu vakalar tabii olarak değişik araştırmalara konu edilmiştir¹. Elbette o devirde söz konusu dava ve tartışmalar gibi dikkat çekici olmakla birlikte bugüne kadar yeterince araştırılmayan başka vakalar da yaşanmıştır ki, bu makalenin konusu işte böyle bir davadır.

Kaynaklarda “Da‘vâ-yı meşhûre-i âsiyâb” yahut “Da‘vâ-yı âsiyâb” (Değirmen vak‘ası) ismiyle zikredilen bu dava, aslında şimdiye kadar hiç değinilmeyen, tamamen dikkatlerden kaçmış bir konu sayılmaz. Zira Hüseyin Gazi Yurdaydın *Matrakçı Nasûh ve İslâm Tarihi Derleri* adlı kitaplarında², Mehmet İpşirli de “Anadolu Kazas-keri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımın-

* Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın/TÜRKİYE
mehgel@bartin.edu.tr.

¹ Molla Kâbız, Oğlan Şeyh İsmâ‘il-i Ma‘şukî ve Şeyh Muhyiddin-i Karamanî vb. davalar hakkında bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17. Yüzyıllar)*, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 203-327. Bu hususlarda bazı değerlendirmeler için ayrıca bk. Hüseyin Gazi Yurdaydın, “Düşünce ve Bilim Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, c.II, ed. Sina Akşin vd., Cem Yayınları, İstanbul 2002, s. 209-271. Para vakıfları tartışmaları için bk. Jon E. Mandaville, “Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması”, çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 51, 1998, s. 129-144; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

² Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963; aynı yazar, *İslâm Tarihi Derleri*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

dan Önemî" adlı makalesinde³ bu davaya -kısmî bir unsuruyla da olsa- değinmişlerdir. Fakat açıkça söylemek lâzım gelirse, gerek Yurdaydın gerekse İpşirli zikredilen çalışmalarında bu davayı herhangi bir boyutuyla tam olarak tahlil etmiş değillerdir⁴.

İşte bu makalede biz, onların söz konusu çalışmalarından farklı olarak, tarihsel ve biyografik kaynakların yanı sıra özellikle bunlara yansımamış olup yaptığımız araştırmalar sırasında tespit ettiğimiz dava hakkında yazılmış hüccet, arz ve risâle gibi çeşitli evrakın içerdiği bilgiler zemininde vakayı bütün boyutlarıyla tahlil etmeye çalışacağız. Bu sayede, âsiyâb davasının bize Kanûnî Sultan Süleyman devrin de merkezi iktidar ile ulemâ yahut siyaset ile hukuk/ilim ilişkilerini ve daha geniş ölçekte "devrin bürokratik nizamı"nı anlamak bakımından çok ilginç bir kapı araladığını görmüş olacağız.

I. DAVANIN ARKA PLANI: VÜZERÂNIN "NÜFUZ VE MENFAAT" MÜCADELESİ

Âsiyâb davasını tam manasıyla anlamak için, öncelikle bu davada karşıt cenahlarda yer alan vüzerâdan Rüstem Paşa (ö.968/1561) ile Haydar Paşa'nın dava öncesi yıllardaki faaliyetlerine ve ilişkilerine bakmak gerekir. Zira aşağıda davanın mâhiyeti incelenirken görüleceği üzere, aslında bu vakanın arka planında söz konusu vezirlerin "nüfuz ve menfaat" mücadelesinin yattığı rahatlıkla söylenebilir.

M.Tayyib Gökbilgin'in vaktiyle bir çalışmasında inceleyerek neşrettiği bazı belgelerden anlaşılıyor ki, gerek Rüstem Paşa gerekse Haydar Paşa vezirlikleri esnasında (1540'lar) şahsî güç ve nüfuzlarını artırmak için kimi zaman şikâyet konusu olan bir takım faaliyetlerde bulunmuşlardı. Konumuzu ilgilendirenleri itibariyle daha ziyade ekonomik kazanç sağlama amaçlı olan bu tür faaliyetlerden Haydar Paşa'ya ait mühim bir örneği, durumun yaratacağı mahzurları belirtmek üzere

³ Mehmet İpşirli, "Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi", *İslam Tetkikleri Dergisi*, c.VIII, cüz: 1-4, İstanbul 1984, s. 205-218.

⁴ Yurdaydın, söz konusu eserlerinde bu dava kapsamında yaşananlardan sadece biri olan Rumeli ve Anadolu kazaskeri ile İstanbul kadısının azli vakasından bahsetmiştir. Bk. Yurdaydın, *Matrakçı Nasîh*, s. 65-67; *İslâm Tarihi Dersleri*, s.117-119. İpşirli ise, zikredilen makalesinde âsiyâb davasının yalnızca bir kısmının görünen yüzünü özetlemekle yetinmiştir. Zaten onun çalışmasının asıl odağı, bu dava sürecinde azledilmiş olan Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi hakkındaki "şikâyetler"i içeren "Tahkikat Defteri"ni ilmiye teşkilatı bakımından değerlendirmektir. Bk. İpşirli, a.g.m., s. 208-211. İpşirli'nin incelediği âsiyâb davasıyla da ilgili olan "Mecmu'a-i Muhâkemât-i Defter-i Eslâf" isimli 30 varaklı 1178/1764-1765 istinsah tarihli defter, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde R.1506 (mükerrer) numarada kayıtlıdır. Bk. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, haz. Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1961, s. 600.

Kanûnî Sultan Süleyman'a yazdığı bir “arıza”sında bizzat vezir-i âzam Rüstem Paşa dile getirmişti. Bu arızada Rüstem Paşa'nın ifade ettiğine göre, dördüncü vezir Haydar Paşa “tereki”sinin yani kendisine ait “hububat”ın Karadeniz’de ticaret yapan Avrupalılara satılmasını Kanûnî'nin verdiği bir emirle temin etmiş, Rüstem Paşa da bu emrin gereği olan Haydar Paşa'nın Karadeniz veya Akdeniz limanlarında mevcut olan zahiresinin satılmasına dair müsadeyi içeren hükmü ilgililere havale etmişti. Bununla birlikte Rüstem Paşa bu durumdan rahatsızdı. Çünkü ona göre bu şekilde “İstanbul’un kileri” durumundaki Karadeniz’den bu zahire Avrupalılara gittiği takdirde, devletin merkezinde “ziyâde müzâyaka” yani “iâşe darlığı” yaşanabilirdi. Ayrıca Rüstem Paşa'ya göre, Haydar Paşa bu tür faaliyetlerde bulunurken yalnızca kendi terekelerini satmakla yetinmiyor; bu bahane ile reyânın ve diğer birçok kimsenin terekelerini de ucuz fiyatla alıp yüksek fiyatla yabancılara satma yoluna gidiyordu. Böylelikle kendisi büyük kazanç sağlarken, “ülkeyi” aynı oranda zara uğratiyordu⁵.

Rüstem Paşa'nın kanaatince Haydar Paşa'nın terekeleri İstanbul'a yakın olmayıp Akdeniz taraflarında uzak bir yerde olsa ve “deryâyâ satılsa”, bu durum bir dereceye kadar ma'zur görülebilirdi. Ama bu tereki merkeze yakın olup nakil imkânları varken ve “bu vilayetin fakirleri muhtaçken”, satılarak Avrupalıların yahut Rüstem Paşa'nın ifadesiyle “düşmanın kuvvetlendirilmesi” yapılı bir iş değildi. Üstelik Rüstem Paşa'nın söylediğine göre, Haydar Paşa'nın yanı sıra ikinci vezir Ahmed Paşa, üçüncü vezir İbrahim Paşa ve Yeniçeri ağası da aynı işi yapmaya yönelerek kendi terekeleri için hüküm istemeye başlamışlardı. Öyle ki bu hükmü elde etmek için Rüstem Paşa'yı bir ay boyunca hayli huzursuz etmişler; nihayet bu sürenin sonunda Paşa daha fazla dayanamayarak durumu Kanûnî'ye arzemiş ve ondan Divân-ı Hümayûn'da Avrupalılara satılacak tereki hususunu müzâkere ettirerek emirlerinin ne yönde olduğunu herkese bildirmesini, böylelikle kendisinin mezkûr kişilerin baskısından ve taleplerinden kurtulacağını ifade etmek zorunda kalmıştı⁶.

Rüstem Paşa'nın konumuz bakımından dikkat çekici olan bu iddialarını tahlil eden Gökbilgin'e göre Paşa, Kanûnî nezdinde dile getirdiği Avrupalılara satılan bu zahire hususundaki kaygılarında haklıydı. Çünkü gerçekten de XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile iktisadî ilişkilerinde zaman zaman Anadolu ve Rume- li'deki mahsullerin ülkenin ihtiyacı düşünülmeden dışarıya “satılması veya kaçırıl-

⁵ M. Tayyib Gökbilgin, “Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.VIII, sayı:11-12, (Eylül 1955), 1956, s. 32-33.

⁶ Gökbilgin, a.g.m., s. 32-33.

ması” şeklinde İstanbul’da ve başka yerlerde gıda darlığı meydana getiren bazı menfi faaliyetler görülüyordu. Bu yüzden Gökbilgin’e göre, “hasisliği bilinmesine ve diğer vezirlere karşı garezkarlık göstermesi de muhtemel olmasına rağmen” Rüstem Paşa’nın bu meselede, “memleketin iktisadi vaziyetini sorumlu bir devlet adamı sıfatı ile sâlim bir istikamete yöneltmek ve lâzım gelen tedbirleri zamanında almak istediği” söylenebilir⁷. Dolayısıyla bu çerçevede Rüstem Paşa’nın Haydar Paşa’yla ilgili olarak dile getirdiği iddiayı değerlendirdiğimizde, son tahlilde Haydar Paşa’nın vezirliği esnasında kendi terekesinin yanı sıra *başka kimselerin terekelerini de ucuz fiyatla alıp yüksek fiyatla Avrupalılara satarak şahsî menfaat elde etme* tarzında bir takım faaliyetlerde bulunmuş olduğu sonucuna varılabilir ki, bu durum âsiyâb davası bakımından oldukça manidardır.

Gökbilgin’in incelediği diğer belgelere göre Rüstem Paşa, Haydar Paşa’nın “şahsî çıkar amaçlı” bu tür faaliyetlerini Kanûni’ye arz ederek “ülkenin aleyhine” olacak fiillerin önüne geçmeye çalışmasına rağmen kendi menfaatleri söz konusu olduğunda ise, Haydar Paşa ile benzer yöntemleri kullanarak iş yapmakta bir beis görmüyordu. Söz gelimi padişaha hitaben yazılmış dikkat çekici bir şikâyetle iddia edildiğine göre, Rüstem Paşa başka vezirlerin olmadığı kadar “zâlim ve tama’kar” bir vezir olup, her kimde *“eğer yarar çiftlikdir, eğer yarar atdır ve eğer sâir yarar esbabdır”* bilse hemen satın alma yoluyla ona tâlip olur, kimse de bu talebe “muhâlefet” edip vermemezlik edemezdi. Nitekim o, vezir-i âzamlığı sırasında zamanın Rumeli kazaskeri Çivizâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi’nin defterdar olan kardeşi Çivizâde Abdi Çelebi’nin -içindeki davaları ve diğer eşyası ile birlikte- “iyi bir çiftliğine” tâlip olarak elinden almıştı. Keza, iddiaya göre İstanbul kadılığında ma’zûl olup Edirne’de Sultan Bayezid Medresesi tevcih olunan bir âlim, başkentte evleri ve emlakı bulunması sebebiyle bu vazifeyi kabul etmekten imtina etmiş ve Rüstem Paşa’ya “200 flori nakit rüşvet” vererek başka bir vazife ile yine İstanbul’da kalmayı başarmıştı⁸. İşte bu tarz faaliyetlerinin de katkısıyla olmalı ki, Rüstem Paşa öldüğünde geride 1700 köle, 2900 savaş atı, 780.000 hasene altın, 1000 yük nakit para, *Anadolu ve Rumeli’de 815 çiftlik, 76 su değirmeni*, 5000 ciltten fazla çeşitli kitap ve daha birçok değerli eşyayı ihtiva eden 15 milyon dukalık büyük bir miras bırakmıştı⁹.

Rüstem Paşa ayrıca, söz konusu işleri yaparken öyle anlaşılıyor ki hakka, hukuka ve usûle çok fazla riâyet eden birisi değildi. Diğer bir deyişle o, istediği sonucu elde etmek için yeri geldiğinde ilgili kişileri baskı, teftiş vb. gibi yöntemlerle etkile-

⁷ Gökbilgin, a.g.m., s.12-15.

⁸ Gökbilgin, a.g.m., s.19-20.

⁹ Erhan Afyoncu, “Rüstem Paşa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.35, İstanbul 2008, s. 288-290.

meye çalışmaktan yahut onlar üzerinde nüfuzunu kullanmaktan geri durmuyordu. Nitekim bunun bir örneği, kendisi hakkında yazılan ilgi çekici bir ihbar mektubunda dile getirilmiştir. Bu mektupta iddia edildiğine göre, Rüstem Paşa vezir-i âzam olabilmek için “entrika çevirerek” Süleyman Paşa’yı o makamdan “azl ettirdiği” gibi, “türlü türlü ifiralara müstehak” ederek onun Mısır beylerbeyliği zamanındaki icraatlarını da teftiş ettirmişti¹⁰. Dahası o, bununla yetinmeyerek sonucu etkilemek için teftiş sürecine de müdahale etmişti. Zira iddiaya göre Rüstem Paşa, Süleyman Paşa teftiş edilirken, teftiş heyetinde yer alan Mısır beylerbeyi Davud Paşa’ya, Mısır kadısı Ma’lûl Emir’e¹¹ ve Mısır nâzırı’na (Mehmed Çelebi) “*ümiddir ki bizî hacil düşürmeyüb murâdumuz üzere itmeye sa’ý ü ikdamlar idesiz’ deyu mektub mektub üzerine irsâl*” etmişti¹². Eğer iddia doğruysa, onun bu girişiminin heyet üzerinde nasıl bir etki yaratacağını tahmin etmek zor değildir. Nitekim mektup sahibi bu etkiyi kendince, “*eğer (teftişi) hak üzere görüb murâdı üzerine itmezlerse ahvâlleri nice olacağın hod bilirlerdi, ol sebebden hakka koyub bâtl üzere yürürler...*”¹³ şeklinde dikkat çekici ifadelerle belirtir.

¹⁰ Hadım Süleyman Paşa’nın vezir-i âzamlıktan azlinin 951/1544’te (Edirne’de) Sultan’ın huzurunda vezir Deli Hüsrev Paşa ile Mısır beylerbeylikleri dönemi salyâneleri üzerine yaptıkları münakaşa yüzünden vuku bulduğu bilinmektedir. Bk. M.Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 125. Ayrıca bk. Erhan Afyoncu, “Süleyman Paşa, Hadım”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul 2010, s. 96-98.

¹¹ Hadım Süleyman Paşa’nın teftiş için (Mısır Kadısı ve) müfettişlerden biri olarak Ma’lûl Emir Efendi görevlendirilmiştir. Bk. *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E.12321 Numaralı Mühimme Defteri*, yay. haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul 2002, s. 63-64. Bu görevlendirme Hadım Süleyman Paşa ile Ma’lûl Emir, Hadım Süleyman Paşa ile Rüstem Paşa ve Rüstem Paşa ile Ma’lûl Emir arasındaki ilişkiler açısından dikkat çekici bir manzara arz eder. Zira Kelevî’ye göre Hadım Süleyman Paşa ile Ma’lûl Emir, beylerbeyi ve kadı sıfatıyla Mısır’da bir müddet beraber çalışmışlar ve öyle görünüyör ki pek anlaşılamamışlardır. Bk. Mahmud b. Süleyman el-Kelevî, *Ketâ’ibu A’lâmi’l-Ahyâr Min Fukahâ’i Mezhebi’n-Nu’mâni’l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nu.690, vr.411a. Bundan dolayı mânidardır ki, iddiaya göre Hadım Süleyman Paşa’nın vezir-i âzamlıktan azlinde ve Mısır beylerbeyliği icraatlarının teftiş ettirilmesinde rol oynayan (ikinci vezir/vezir-i âzam) Rüstem Paşa, Ma’lûl Emir’in de içinde yer aldığı teftiş heyetini -gönderdiği mektuplarla- Hadım Süleyman Paşa aleyhine etkilemeye çalışmıştır. Daha açık bir şekilde ifade edersek, bu olaylarda Hadım Süleyman Paşa’ya karşı Rüstem Paşa ile Ma’lûl Emir -en azından şeklen- aynı safta yer almış gibi görünmektedir. Buna mukâbil bu makalede ele aldığımız âsiyâb davasında ise, Rüstem Paşa ile Ma’lûl Emir bu defa karşıt cenahlarda yer alırlar.

¹² Gökbilgin, a.g.m., s. 18-19,36. Ma’lûl Emir Efendi’nin müfettişlerden biri olarak görevlendirildiği bu teftişe ilişkin 11-12,18 Şevval 951/ 26-27 Aralık 1544, 2 Ocak 1545 tarihli otuz üç adet hükmü, H. 951-952 tarihli Mühimme Defteri’nde yer almaktadır. Bk. *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E.12321 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 7-11, 51-65, 79-80, 83-89, 101-103.

¹³ Mektup sahibinin böyle bir etki düşüncesini neye bağladığını görmek bakımından ifadenin evvelini de aktarmakta yarar var: “...Öyle olsa hem vezir-i âzam ola ve hem Sultanımın oğlu gibi makbûlü olduğundan ol cânıbdе olan kullarınızın dahi ne mikdarları vardır ki mektub-ı şeriflerine muhâlefet eyleyüb kendü murâdı üzere itmeyeler...” Bk. Gökbilgin, a.g.m., s. 36.

Hülâsa bu ilginç birkaç misalden anlaşılacağı üzere, gerek Rüstem Paşa gerekse Haydar Paşa vezirlikleri esnasında şahsî güç ve nüfuzlarını artırmak için zaman zaman usûle, hak ve hukuka muğâyir olarak addedilebilecek bir takım işler yapmaktan çekinmemişlerdi. İşte onların bu eğilimleri, kanaatimizce “da‘vâ-yı âsiyâb”ın ortaya çıkması bakımından oldukça açıklayıcı olsa gerektir. Başka bir deyişle, Haydar Paşa ile Rüstem Paşa’nın sütne gerisinden başrolü oynadıkları âsiyâb davası, aslında böyle bir arka plan yahut zemin üzerinde neşvünema bulmuş gibi görünüyor.

II. DAVANIN MÂHİYETİ: MEVKÛFÂTCI MUHAMMED’E AİT “VAKFA İLÂVE MÛLK”ÜN VEZİR HAYDAR PAŞA’YA SATIŞI SORUNU

Âsiyâb davası hakkında yazılmış metinlerden anlaşılıyor ki, davanın temeli peş peşe Rumeli kazaskerliği yapan Ebu’s-Su’ûd Efendi (ö.982/1574) ve Çivizâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi’nin (ö.954/1547) kazaskerlik yıllarına dayanmaktadır. Söylenildiğine göre davaya konu olan Mevkûfâtçı Muhammed Beg İbn Süleyman’a ait “Anadolu tarafında Yalak-Âbad kazâsı”ndaki¹⁴ vakfın önce Rumeli kazaskeri Ebu’s-Su’ûd Efendi tarafından “sıhhati”ne, daha sonra ise Çivizâde tarafından bazı menkul cinsinden malların akara tâbî kılınmaz bir biçimde vakfedilmiş olduğu ve vakfın “halt-ı mezhebeyn” (iki mezhebin görüşlerinin birleştirilmesi) tarzında yapıldığı gerekçeleriyle “bâtıl” olduğuna hükmedilmiştir¹⁵. Öyle anlaşılıyor ki Mevkûfâtçı’nın vakfının davalık olmasının yolunu da Çivizâde’nin 953/1546-47 yılında verdiği bu hüküm açmış gibi görünmektedir. Zira Ma’lûl Emir Efendi’nin (ö.963/1555-56) hüccetinde davayı doğuran mesele olarak tezâhür eden Mevkûfâtçı’nın vakfının satılması olayı, Taşkoprîzâde’nin (ö.968/1560-61) ifadele-

¹⁴ “Yalak-Âbad Kazâsı”, XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı’na bağlı bir yerleşim yeridir. Bk. Ahmet Güneş, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 9-10.

¹⁵ “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdül-Evvel Efendi’lerin Arzları”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.311b-312b (Bu arz, -herhangi bir başlık taşımadığı için- tarafımızdan bu şekilde isimlendirilmiştir). Taşkoprîzâde âsiyâb davası hakkında Kanûnî Sultan Süleyman’ın emriyle yazdığı risâlesinde bu hususu isim zikretmeksizin, “...sonra başka bir hâkim şuna binde onun (bu vakfın) bâtil olduğuna hükmetti: Binaların -hakkında nassın gelmediği menkulattan olmasından dolayı- İmam Ebu Yusuf’a göre ancak bir akara tâbî olarak vakfedilmeleri sahih olur, bizim ele aldığımız konuda cihet-i kurbet ihtilafının buna mâni olmasından dolayı onun tâbiyyeti yoktur; İmam Muhammed’e göre her ne kadar hakkında teâmülin var olduğu menkullerin vakfi asâleten câiz olsa da kişinin kendisine vakfi câiz değildir. Galleyi kendine şart koşması da bu şekildedir. Zikredilen hüküm hakkında iki mezhep arasında birleşme (halt) vardır ve o gayr-ı sahihtir” ifadeleriyle dile getirir. Bk. Taşkoprîzâde, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey’i’l-Mülki Dumme ilâ Vakfi’l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.108a.

rine göre, Çivizâde'nin bu hükmünden sonra vuku bulmuş olmalıdır¹⁶. Bununla birlikte bu satış işleminin ilkin “mülk/vakıf davası”na konu olmasının, Çivizâde'nin 953/1546-47 yılındaki hükmünden hemen sonra mı, yoksa daha sonraki yıllarda mı gerçekleştiğini bilemiyoruz. Yalnız şu çok açık ki, o vakitler Ma'lûl Emir'in dânişmendi olan *Ketâ'ibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr* müellifi Mahmud b. Süleyman el-Kefevî'nin (ö.990/1582) verdiği ayrıntılı bilgilere göre bu dava, “vakıf/mülk davası”ndan “vakfa ilâve mülkûn satışı davası”¹⁷ şekline dönüşmüş bir biçimde asıl olarak Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 958/1551 yılında Anadolu kazaskerliğinden “mütেকâid” (emekli) olan Ma'lûl Emir Efendi'ye görev verilmek suretiyle “dinlenmeye” başlanmıştır. Kefevî bu durumu Kanûnî'nin Ma'lûl Emir'e “vezir” (vezir-i âzam) Rüstem Paşa ile “vezir” Haydar Paşa arasındaki ihtilafa bir mektup yazarak mürâcaat ettiği, hocasının da konuyu tetebbu edip “hak, Haydar Paşa cânibindedir” diye “cevap” yahut “hüccet” yazdığı şeklinde belirtir¹⁸. Nitekim Ma'lûl Emir de el'an Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir yazma mecmua içerisinde bulunan bu hüccetinde davayı dinlemesi için Kanûnî'den emir geldiğini ifade eder¹⁹.

Ma'lûl Emir'in hüccetinde verdiği bilgiler çerçevesinde âsiyâb davasının mâhiyetine bakıldığında -vezir Haydar Paşa'nın vekili Mevlânâ Sinan b. Muhammed'in, Mevkûfâtçı âilesinin vekili Muhammed b. Karagöz'e ettiği “takrir-i da'vâ”ya göre- sürecin şöyle cereyan etmiş olduğu görülmektedir:

¹⁶ Taşköprizâde sorunun gelişimini, “...*O vakitte bir hâkim bu vakfın sıhhatine ve lüzumuna hükmetti. Sonra başka bir hâkim şuna binâden onun bâtlı olduğuna hükmetti (...)* İkinci hâkimin vakfın bâtlı olduğuna ilişkin hükmünden sonra vakfedenin vasîsi zikredilen ekâfî bir başkasına sattı. Sonra vereseden bazıları ilk hükmün sahih olduğunu iddia ettiler. Üçüncü hâkim ise vakfın sahih olduğu yoluna gitti, şuna binâden ki, (...) Sultan'a (bu durum) arz edildiğinde ise o, vakfın sıhhatini emretti...” şeklinde özetler. Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr.107b-108a.

¹⁷ Ma'lûl Emir'in hüccetindeki bilgilerden ve Taşköprizâde'nin ifadelerinden anlaşılıyor ki, bu dava önce Çivizâde'nin Mevkûfâtçı'nın vakfını içerdığı menkul mallar nedeniyle- iptal etmesi üzerine “*vakıf/mülk davası*” şeklinde yürümüş, daha sonra ise vakıf olduğu iddia edilen muhalefâtın bir kısmının aslında mirî arazi üzerinde olduğu tespit edilince “*vakfa ilâve mülkûn satışı davası*”na dönüşmüştür. Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 107b-109a.

¹⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 412b-413b. Kefevî'nin vakayı anlatış biçimi, Kanûnî ile Ma'lûl Emir arasında önce bir mektuplaşmanın gerçekleştiği, daha sonra ise davanın dinlenmesi emrinin verilip Ma'lûl Emir'in bu emirden sonra “hüccet” hazırladığı biçiminde olmakla birlikte, sanırım o, bu ifadelerinde aynı süreçten yani davanın dinlenmesi emrinden bahsediyor olmalıdır.

¹⁹ Ma'lûl Emir'in bu ifadeleri şöyledir: “*Südde-i seniyye-i Sultâniden hük-m-i şerif ... vârid olub ...sâbkan müteveffâ olan Mevkûfâtçı Muhammed dimekle ma'rûf kimesnenin Anadolu tarafında Yalak-Âbad kazâsında vâki' olan muhalefâtından vakf-ı müseccel munzanın olub saŷka-i vâhîde ile ale'l-ittlâk bey' olunan emlakın hususunda esahh-ı akvâl ile hükmedesin deyu fermân olunmuş, intisâlen li'l-emri'l-âli ...*”. Bk. “Hüccet-i A'lemi'l-Ulemâ'i'l-İzâm Ma'lûl Efendi fi Husûsi't-Tâhûn”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu. 2752, vr. 304a.

Davanın taraflarından biri olan Haydar Paşa'nın vekili Mevlânâ Sinan b. Muhammed'in iddiasına göre, vaktiyle Mevkûfâtçı Muhammed Beg İbn Süleyman'ın "Anadolu tarafında Yalak-Âbad kazâsı"nda bulunan eşyasının tamamını²⁰, Mevkûfâtçı'nın işlerine "vasî" olan Sinan Beg b. Abdullah hâkim mârifetiyle - Mevkûfâtçı'nın borçlarını ödemek için- Haydar Paşa'ya üç bin dinara satar. Haydar Paşa'nın vekili Sinan Çelebi de bu parayı karşı tarafa öder ve malların tamamı bir müddet Haydar Paşa'nın tasarrufunda kalır. Ancak bu mallar o esnada Mevkûfâtçı'nın çocukları tarafından Haydar Paşa'nın elinden alınarak tasarrufuna mâni olduğu için, Sinan Beg b. Abdullah bunların, müvekkili Haydar Paşa'nın mülkü olduğunu iddia ederek "akar" hükmünde olan binaların ve "gasp yoluyla" alınan menkullerin "a'yân"ını talep eder.

"Hasımlar"ın (Mevkûfâtçı'nın çocukları)²¹ akar hükmünde olan binaları tasarruf ettikleri "şer'" ile sâbit olduktan sonra, Mevkûfâtçı âilesinin vekili Muhammed b. Karagöz'den bu konuda cevap istenir. Muhammed b. Karagöz, bu malların müvekkillerinin tasarrufunda bulunduğunu kabul eder; fakat aynı zamanda zikredilen alım-satım işlemlerinin tamamını inkâr ederek söz konusu muhalefâtun hepsinin "akar ve menkul" vs. olarak Mevkûfâtçı'nın "vakfî" olduğunu söyler. Bunun üzerine iddiacı Sinan b. Muhammed'den iddiasına muvâfık bir delil (beyyine) talep edilir. Sinan b. Muhammed bu talebe yönelik olarak Çivizâde imzalı 953 (1546-47) tarihli bir "şer'î hüccet" ibrâz eder. Bu hüccet padişah nezdinde kabul görerek hasıma tebliğ edildikten sonra, dava olan bütün malların Mevkûfâtçı'nın "vasî muhtârı" Sinan Beg b. Abdullah tarafından Mevkûfâtçı'nın borçlarını ödemek için vekil Sinan Çelebi vasıtasıyla Haydar Paşa'ya üç bin dinara satılıp bedelin teslim edildiği (teslîm-i semen) ve satılanların teslim alındığı (kabz-ı mebi'at) hâkim huzurunda sâbit olur.

Bu sefer hasım, dava konusu olan satılan muhalefât (mebi'at) hakkında vakıf davasına teşebbüs ederek bir "vakıfnâme" ibrâz eder. Fakat muhtemelen karşı

²⁰ Bu eşya şunlardan oluşmaktaydı: Doğancı köyünde olan evler, damlar, bağlar, deniz kenarında "Şehzâde Sultan Mehmed Han bin Sultan Bayezid Han Türbesi" maslahatı için vakıf olan yerler üzerinde bulunan evler, bağlar, bahçe, fırın, kenif, dükkân, mahzen, adı geçen köyün yakınında nehr-i Mınkas diye bilinen su üzerinde üç oda yedi göz değirmen, zikredilen çiftlikte menkûlât kabilinden muayyen yetmiş yedi baş su sığırı, kırk bir baş kara sığır, on dört at, değirmenlere hizmet eden öküzleriyle birlikte on iki araba, yüz müd buğday ve altı yüz araba taş.

²¹ Ma'lûl Emir'in hüccetindeki "hasımlar" ifadesinden ve bilhassa Taşköprüzâde'nin "vereseden bazıları (...) iddia etti", "vereseden başka bazıları tarafından da vekil olan vasî (...) iddia etti" gibi, iddialar arasında ayırım yapan ifadelerinden anlaşılıyor ki, muhtemelen Mevkûfâtçı'nın vârisleri/çocukları arasında da bir anlaşmazlık vardı ve bu da tabiatıyla dava sürecinde etkili olan faktörlerden bir diğeri olmalıdır.

tarafca, bu vakfiyenin içeriğinin sâbit olmadığı, aslında ve şartlarında da birçok hata bulunduğu iddiasıyla padişaha defaatle arzda bulunulur ve onun, durumu açıklığa kavuşturmak için “hâkim”e emir vermesi sağlanır. Hâkim de bu emir sonrası yaptığı incelemede vakıf davasının “bâtl”, söz konusu satışın ise “sahih” olduğuna hükmeder.

Bu durum karşısında Muhammed b. Karagöz, iddiacının hüccetini inkâr ederek hüccetin içeriğinin ispat olunmasını ister; böylelikle iddiacıdan delil talep edilir. İddiacı Sinan b. Muhammed bu talebi, İstanbul Murad Paşa Medresesi’nde müderris olan Mevlânâ İbad (ö.984/1576-77), daha önce Mudurnu Medresesi’nde müderris olan Mevlânâ Hüsrev ve “âsıtane-i saâdet”de mülâzım olan Mevlânâ Abdülganî bin Mirşâh’ın (ö.995/1586-87), “meclis-i şer’-i şerîf”de hasmın yüzüne karşı hüccetin içeriğine ilişkin tafsilatlı olarak şahâdet etmeleriyle karşılar.

Hasıma şâhitlerin durumunu araştırmak (teftîş ve tefahhus) için talepten sonra üç gün süre verilip bu sürenin bitiminde şâhitliklerin çürütülmesini veya reddini (ta’n ve cerh) sağlayan bir delil ortaya konamayınca, hüccetin içeriği sabitlik kazanır ve ona “def’in ve cevâbın var mı” diye sorulur. Bu soruya hasım, “daha önce bu da’vayı hâlen Rumeli kazaskeri olan Bostan Efendi emr-i şerîf-i hâkâniye uyarak şer’ gereğince dinleyip vakfa hükmetmiştir” mealinde bir cevap verir; fakat bu iddiasının doğruluğuna “beyân-ı şer’î” talep olunca bunda âciz kalır ve “adı geçen kazasker Efendi’den sual olunmasını” talep eder.

Bu talep üzerine durumun hakikatini öğrenmek için Ma’lûl Emir Efendi, kazasker Bostan Efendi’yle bir araya gelerek ona söz konusu iddiayı sorar. Bostan Efendi bu soruya, “sâbıkan da’vâ-yı mülk olan muhallefâtıdan vakıf olanlar, zikredilen arazi üzerinde bulunan iki oda dört göz su değirmeni evi (alât ve esbâbı ile), iki karşulu ortası suffalı iki ev, (üzerleri çardak) iki anbar, münferit bir anbar, bir fırın, bir ahır, civarında kiler, üç su sığırı damı, samanlık yanında bir oda, bir mahzen, esbhane (ahır), evler civarında bağ, bahçe ve bir nalbant dükkanından oluşan mallar” olup, bunlar “Mevkûfâtçı Muhammed Beg İbn Süleyman’a intisapla mahallinde ma’rûf ve meşhûrdur; bizim huzûrumuzda tarik-i şer’î ile (bunların) Mevkûfâtçı’dan vakıf olduğu sâbit olup vakfa hükmetmişizdir” der ve bu tafsil üzere hüccet üslubunda bir tezkere kaleme alarak, üstüne isimlerini yazarlar²².

²² Taşköprizâde de dava sürecini özetlerken Mevkûfâtçı’dan vakıf olan ve olmayan malları kabaca şöyle açıklar: “...Sonra vereseden başka bazıları tarafından da vekil olan mezkûr vasfı, başkası için vakfedilen arazi üzerinde olanların, bu değirmenlerden dördü ve bu binalardan bazıları olduğunu, bunlardan geriye kalanların ise beytü’l-mal arazisi üzerinde olduğunu, bu yüzden bu geriye kalanların aslen teb’iyetlerinin yokluğundan dolayı vakıf olamayacağını, bu nedenle de zikredilen satışın sahih olacağını iddia etti...”. Bk. Taşköprizâde, a.g.r., vr. 108ab. Bu son cümle

Ma'lûl Emir'e göre böylelikle -bir dava hakkında önceki kadı'nın haber verdiği bilgiye göre sonraki kadı'nın "takdîr-i adâlete amel etmesi" sahih olduğu için- dava olunan eşyanın içinden Bostan Efendi'nin zikrettiklerinin "vakıf" olduğu, bunların dışında kalıp mirî arazi üzerinde bulunan Doğançı köyündeki evler, bağlar, damlar, köyün yakınındaki bir oda üç göz su değirmeni, yetmiş yedi baş su sığırı, kırk baş kara sığır, (arabaları ile) on iki çift öküz, on dört at, yüz müd buğday ve altıyüz araba taşdan oluşan emlâkın ise, Mevkûfâtçı'ya intisap ile târiften ayrı olması nedeniyle zikredilen hüccetin içeriği gereği Haydar Paşa'nın "kabz" edilmiş mülkü olup "vakfa ilâve satılmış mülk" kabilinden olduğu ortaya çıkar.

Sonuç olarak Ma'lûl Emir, -Sinan b. Muhammed'in "kalan emlâk" hakkında söz konusu hüccetin yürürlüğe konmasını (tenfiz) talep etmesi nedeniyle- vakfa ilâve olup hepsi birden (safka-i vâhide) mutlak olarak satılan mülkün ulemâ nezdinde toplam (cümle) bedelden hissesi miktarı bedel ile satışının sahih olduğunun mu'teber kitaplarda yazdığını söyleyerek, hüccetin "kalan emlâk" hakkında yürürlüğe konmasına, o emlâkın Mevlânâ Sinan'ın müvekkili Haydar Paşa'nın toplam bedelden hissesi miktarı bedel ile mezkûr satış tarihinde mülkü olmasının sâbit olduğuna, zikredilenlerden akar hükmünde olan borcun hasmın eline teslim edilmesine (def), gasb edilen menkullerin "a'yân"ının (a'yân-ı menkûle-i mağsûbe) beyan edilerek getirilmesine (izhâr ve ihdâr) ve hasımların bunda "aczi" ortaya çıkınca ise zorla alınmasına 958/1551 yılı Şevval (Ekim) ayının başında (evâil) hükmeder²³.

III. DAVA SÜRECİNDE ULEMÂNIN TAVRI VE MERKEZİ İKTİDAR

Kefevî'ye göre Ma'lûl Emir'in bu hükmü Kanûnî'ye ulaştıktan sonra, o bunu "arz günü" Rumeli kazaskeri Bostan Efendi (ö.977/1569-70) ve Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi (ö.986/1578-79) ile müşâvere eder. Bu müşâvereden çıkan sonuç, Kanûnî'nin Ma'lûl Emir'in görüşü ile kazaskerlerin görüşünü birbirine "muvâfik" bulması ve kazaskerlere bu davayı dinleyip doğruyu tespit etmek için kendisine bir "tevkî" yazmalarını emretmesidir²⁴. Âsiyâb davasına dair evrak arasında tespit ettiğimiz bir belgeden anlaşılıyor ki Kanûnî'nin verdiği bu emir, kazas-

risâlenin "Yeni Câmî" nüshasında "...bu nedente de zikredilen satışın sahih olamayacağını iddia etti" şeklinde yazılıdır. Bk. (Taşköprizâde), "Risâle fi Vakfi't-Tavâhîn ale'l-Arzi'l-Mevkûfe li'l-Gayr", Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmî, nu. 376, vr. 169b.

²³ Dava sürecine dair nakledilen bütün bu bilgiler için bk. "Hüccet-i A'lemi'l-Ulemâ'i'l-İzâm Ma'lûl Efendi fi Husûsi't-Tâhûn", vr. 304a-306b.

²⁴ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 412b.

kerler Bostan Efendi, Muhaşşî Sinan Efendi ve İstanbul kadısı Saçlı Emir Efendi (Muhammed b. Abdü'l-Evvel et-Tebrizî) tarafından ortak bir “arz” yazılarak yerine getirilmiş gibi görünmektedir. Nitekim bu arzda söz konusu âlimler Sultan'ın konuya ilişkin kendilerine verdiği emri şöyle ifade ederler:

“Merhûm Mevkûfâtçı Muhammed'in vakfı hususunda sâbıkan kâdi'asker olanlardan Mevlânâ Ebu's-Su'ûd ...sıhhatine eylediği hükm ile, merhûm Mevlânâ Şeyh Muhammed butlânına eylediği hükmün kangısı savâbdır, kemâ yengebî emân-ı nazar ile görölüb lâyh olduğu üzre arz olunsun deyu fermân olunmagn, her birisinin sebab-i hükmünde te'emmül olundukda lâyh olan budur ki...”²⁵.

Görüldüğü üzere bu âlimlere verilen emir, davanın başlangıçtaki temel ihtilaf noktasını teşkil eden Ebu's-Su'ûd Efendi ve Çivizâde'ye ait daha önceki zıt görüşler bağlamında Mevkûfâtçı'nın muhalefâtının “vakıf” olup olmadığı, yani muhalefâtın Haydar Paşa'ya satılacak nitelikte olup olmadığı hususuyla ilgilidir. Bu hususa üç âlimin verdiği cevap, bazı çekinceler taşımakla birlikte esasta Ebu's-Su'ûd Efendi'nin görüşünün doğru olduğu, diğer bir deyişle Mevkûfâtçı'nın muhalefâtının “vakıf” olduğu mealindedir²⁶. Davanın tarafları açısından bunun anlamı, kazaskerlerin ve İstanbul kadısının görüşünün -Kefevî'nin Kanûnî'ye atfen söylediğinin aksine- Ma'lûl Emir'in görüşü ile bütünüyle uyumlu olmadığıdır. Bununla birlikte Ma'lûl Emir'in aslında -hususen Rumeli kazaskeri Bostan Efendi'nin ifadeleri temelinde- Mevkûfâtçı'ya mal edilen muhalefâtın sadece bir kısmının vakfa dâhil olmadığını, bu yüzden bunların satışının sahih olduğunu iddia ettiği ve zikredilen üç âlime sorulan hususun Ma'lûl Emir'in iddiası değil, davanın ilk şekli olan “vakıf/mülk davası” hakkında olduğu düşünüldüğünde, her iki görüş birbirine bütünüyle zıt da değildir. Öyle ki -aşağıda bahsedileceği üzere- gerek davanın bundan sonraki sürecinde yaşananlar, gerekse Mecdi'nin iki kazaskeri Ma'lûl Emir'in tarafında konumlandırması bu durumu doğrulamaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki Kanûnî'nin davayı Ma'lûl Emir'e dinlettiği, kazaskerlerden görüş sorduğu ve belki de Mecdi'nin ifadesine göre bunların tarafına “mâil olub

²⁵ “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları”, vr. 311b-312b.

²⁶ Mesela onlar bu çekincelerinden birini şöyle ifade ederler: “...(*Mevlânâ Şeyh Mehmed /Çivizâde*) zıkr olan vakfiyede ba'zı kütüb-i şurûta mezkûr olan şerâyite muhâlif nesne var dir imiş, nazar olunub eğerçi ba'zı nesnelere var amma binâda hükm-i şer'î ibtâl ider nesne değildir...”. Bk. “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları”, vr. 311b-312b.

kuvet” verdiği²⁷ bu aşamada, bizim makaledeki asıl problematiğimiz olan durum yani vezir-i âzam Rüstem Paşa'nın davaya müdahale etme süreci başlar. Zira Kefevî'ye göre Rüstem Paşa bu gelişmelere vâkıf olur olmaz, Ma'lûl Emir ile iki kazaskere “kızarak”, konuyu bu davada “Rüstem Paşa cânibinde olan” müftü Ebu's-Su'ûd Efendi ile müşâvere eder ve ona davayı dinlemeye İstanbul kadısı Saçlı Emir'i de katmasını “tavsiye” eder²⁸. Nev'izâde Atâi'ye göre ise, Ma'lûl Emir'in Haydar Paşa tarafını haklı bulan bu hüccetî karşısında “mahkûm aleyh” tarafı yani Mevkûfâtçı'nın çocukları müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'ye başvurarak muradlarına muvâfık bir cevap alırlar²⁹. Öyle görünüyor ki aynı amaca ma'tuf bu girişimlerden özellikle Rüstem Paşa'ya ait olanı, muhtemelen onun siyasi gücünün ve Ebu's-Su'ûd Efendi'nin geçmişte Mevkûfâtçı'nın vakfını “tescîl” yönünde verdiği hükmün etkisiyle başarıya ulaşır. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman -Atâi'nin ifadesiyle- “istinâf” emri vererek, -iddiaya göre Rüstem Paşa'nın Ebu's-Su'ûd Efendi'ye “tavsiye ettiği” gibi- davanın Ma'lûl Emir ile İstanbul kadısı Saçlı Emir arasında yeniden görülmesini ister³⁰. Kefevî'ye göre bu girişimin arkasında Ma'lûl Emir ile Saçlı Emir'in dava hakkında ihtilafa düşecekleri hesabı çerçevesinde konunun müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'nin önüne gelmesini sağlayarak meramlarına uygun bir fetvâ alma fikri yatmaktaydı³¹.

Bu emir üzerine her iki âlim Fâtih Câmii'nde bir araya gelerek içlerinde Kefevî'nin de bulunduğu bir topluluk önünde konuyu müzâkere ederler. Müzâkere esnasında Ma'lûl Emir, Saçlı Emir'e “bu meselede bize muvâfık ve muhâlif olarak gelen görüşlerden daha güzeli hakkındaki görüşün nedir” diye sorar. Saçlı Emir

²⁷ *Şakâ'îk* metnine zeylinde Mecdî Mehmed Efendi, Saçlı Emir'in azlından bahsederken Kanûnî'nin tavrına ilişkin şöyle der: “*Mevûdîr ki, ... ol asırda olan sanâdîd-i ulemâ ve ekâbir-i fudalâ bir mes'elede ihtilâf idüb iki cânib oldular, ekser mevâlî-i izâm ... müftî ... Ebu's-Su'ûd Efendi cânibine olub Rumîli Kâdî'askeri Bostan Çelebi Efendi ile ve Anadolu Kâdî'askeri Sinan Çelebi ile birkaç kişi başka bir cânibe oldular. Ol cem'-i kestî ve cemm-i gafır ta'addüd-i ârâ ve tadd'üf-i eşhâsla kuvvet bulub ol ictimâ' icmâ'-ı ümmetden sehl-i berî idi. Lâkin Sultan Süleyman merhûm hakka ol cem'-i kalil cânibindedür deyu i'tikâd ümegin ol cânibe mâ'ül olub anlara kuvvet virmiş idi. Bu esnada Saçlı Emir Efendi ol mes'eleye müte'allik nakiller yazub pâye-i serîr-i a'lâya arz eyledükde ol risâlenin zeylinde bu kat'ayı yazmışıdı...*”. Bk. Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'îku'ş-Şakâ'îk*, (*Şakâ'îk-i Nu'mâniye ve Zeyilleri*, c.I), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 483-484.

²⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 412b.

²⁹ Nev'izâde Atâi, *Hadâ'îku'l-Hakâ'îk fî Tekmîleti'ş-Şakâ'îk*, (*Şakâ'îk-i Nu'mâniye ve Zeyilleri*, c. II), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 253-254.

³⁰ Atâi, *a.g.e.*, s. 253-254.

³¹ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413a. Atâi, Kefevî'nin bu ifadelerini şöyle nakleder: “*Ketâ'ib sâhibi Kefevî Mahmud Efendi kitabında nakl ider ki... Çünkü müddeâ-yı müddeiyan fetvâ-yı cenâb-ı şeyhülislâmî ile kuvvet ve (...) zafer buldılar. Kâh tezyîf kâh tahrif iderek bilâhîre Saçlı Emir Efendi ile ma'an istimâ' ve Cami'-i Sultan Muhammedî'de ictimâ' fermân olunur...*”. Bk. Atâi, *a.g.e.*, s. 255.

kanaatinin “şeyhülislâmın fetvâsına muvâfık olarak gelen” olduğunu, Ma'lûl Emir ise kendisinin o görüşe “muhalîf” olduğunu söyler. Böylece -“beklediği gibi”- iki âlim hükümde ihtilafa düşerler³². Kendisine arz edilen bu ihtilaf hâli karşısında Kanûnî Sultan Süleyman ise bu sefer her iki âlime görüşlerini delil ve dayanaklarıyla birlikte yazıp göndermelerini emreder. Bu âlimler de konuya ilişkin birer risâle yazıp gönderdikten sonra, Kanûnî her birinin risâlesini diğerine havâle ederek cevap ve açıklama talep eder³³. Yani Sultan bu âlimlere iddialarının hukukî temellerini ilmî olarak tartışır. Nitekim bu tartışma çerçevesinde Ma'lûl Emir'in yazdığı risâle³⁴ ve Saçlı Emir'in buna verdiği cevap³⁵ hâlen âsiyâb davasına dair evrâkı barındıran Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma mecmua içerisinde mevcuttur. Bu noktada, iki âlimin dava hakkındaki iddialarının esasını ortaya koymak üzere bu risâlelerin mâhiyetlerine temas edecek olursak, kısaca şu kadarını söyleyelim ki Ma'lûl Emir risâlesinde, hüccetinde ileri sürdüğü ana tez olan “vakf-ı müseccel ilâve olan (munzamm) emlâkın satışının sahih olduğu” görüşünü kaynaklardan yaptığı nakillerle temellendirmeye çalışarak buna yönelik eleştirileri reddeder³⁶. Saçlı Emir ise cevabî risâlesinde Ma'lûl Emir'in bu iddiasına, “vakfa ilâve mülkün

³² Kefevî, *a.g.e.*, vr.413a. Atâî, Kefevî'ye istinaden vakanın müzâkere kısmını şöyle nakleder: “... *Ma'lûl Efendi hitâba mübâderet idüb bu mes'eled e iki kavil vardır; ikisi dahi kavil-i sahih-i makkûl ve meslek-i rehnumâyân-ma'kûl ve menkûldür; evvelâ bilelim sizin re'yiniz kangı tarafa münsâk olmuştur didükde, Emir Gîsüdâr fetvâ-yı şeyhül-islâm te'yid eylediği kavil ile amele câzım olduğın izhâr itmeğin, buyurdular ki taraf-ı âharın edilmesinde ziyâde kuvvet nümâyân olmagla fakr ol meslege revân olmuştur. İmdi kütüb-i mu'tebere beyân olduğu üzere iki kâdî bir maddeye mevlâ oldıkda re'yleri muhtelif olsa ikisinin dahi hükmi nâfız olmaz. Çarad-ı ulû'l-emre itâ'at olucak bu mertebe kifâyet eder; min-ba'd lağve-i iştiğâle tazvi'-i evkât itmeğelim deyu tahrîme bend-i sâlât olurlar. Ba'dehu halka selâmlayub sa'âdet-hânelerine revân ... olmuşlar idi”. Bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 255.*

³³ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413a.

³⁴ Ma'lûl Emir Efendi mukaddimede kendisine verilen emri şöyle ifade eder: “*Âsitâne-i felek-medâr ve gerdun-i iktidârdan emr-i âlî cârî olub vakfa munzamm olub safka-i vâhîde ile bey' olunan emlâk hakkında bey' sahih midir, bâtlı mudır görülsün deyu emr olunub kütüb-i şer'iyeden aynı ile nakl idüb yazub âsitâne-i âlem-penâhuma gönderülsün deyu fermân olunmuş, imtisâlen li'l-emri'l-âlî bey'-i mezkûr emlâk hakkında sahih idüğüne kütüb-i mu'tebere den ulemâ-i insâf ve meşâyüh-i fukahâ-i kibâr nakillerini yazub ma'nâları makkûr olduğunca beyân olunub âsitâne-i merâm bahşâ arz olundu”. Bk. Emir Çelebi Efendi, “Vakfa Munzamm Olub Safka-i Vâhîde ile Bey' Olunan Emlâk Hakkında”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr. 59b-61b.*

³⁵ Saçlı Emir risâlesini, Ma'lûl Emir'in görüşlerini değerlendirmesinin emr edilmesi üzerine yazdığını şöyle ifade eder: “...*arz-ı bende-i kemîne ve dât-i dirîne budur ki, Mevlânâ Emir Çelebi du'âcları yazdığı nakillerde halel var ise yazılsun deyu fermân olunmuş, imdi (...) nakilleri vakf-ı müseccel husûsunda olmamagın Mevlânâ-yı mezburun nakilleri (...) imtisâlen li'l-emri'l-âlî ...”. Bk. “Reddiye li-Risâleti Emir Çelebi”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr. 63b.*

³⁶ Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 59b-61b.

satışının sahih olduğuna” yönelik kaynaklardaki “rivâyetler”in “vakf-ı müseccel” değil, “vakf-ı gayr-ı müseccel” hakkında olduğunu savunarak karşı çıkar³⁷.

Ma'lûl Emir ve Saçlı Emir'in bu risâlelerini Kanûnî'ye göndermelerini müteakip oldukça etkili ikinci bir *siyasî müdahale* ile dava zemininin yeniden şekillendirildiği görülmektedir. Zira Kefevî'nin söylediğine göre davanın bu aşamasında “Rüstem Paşa'nın ruhsatıyla” birçok “topluluk” Rumeli kazaskeri Bostan Efendi ile Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi'nin bazı faaliyetleri hakkında “şikâyet”te bulunurlar³⁸. Bunun üzerine Kanûnî, Rüstem Paşa'yı çağırarak durumu müşâvere eder ve Kefevî'nin ifadesiyle Rüstem Paşa'ya “fırsat doğuran” bu müşâvereden, 17 Şevval 958/18 Ekim 1551 tarihinde kazaskerler Bostan Efendi ile Muhaşşî Sinan Efendi'nin azli, yerlerine de Edirne'den Abdurrahman Çelebi (ö.983/1575-76) ile Dımaşk kadısı Cafer Çelebi (ö.978/1570-71)'nin atanması kararı çıkar³⁹. Yine bu müşâvere esnasında Kanûnî, -Kefevî'ye göre “Rüstem Paşa'nın murâdının hilâfına olarak”⁴⁰ -risâlesine eklediği Farsça bir rubâî nedeniyle İstanbul kadısı Saçlı Emir'i de azleder⁴¹. Dahası bu azil kararlarıyla yetinilmeyerek üç ma'zûl âlimin teftiş edilmeleri de emredilir⁴². Atâî bu durumu Bostan Efendi için “da'vâ-yı meşhûre-i âsiyâb”da,

“...Bir taraftan Rüstem Paşa'nın seyl-i küh-endâz himmeti, cânib-i âhardan Haydar Paşa'nın sarsar-ı hevl-engîz savleti tesâdüm idüb tevfiķa sa'y iden vesâit-i hâr-ı tâhune gibi sergerdan lakkala-i vekil Sinan hod degirmen çakıldığı gibi tanîn-endâz ekvân olmuş idi. El-kıssa müddeâ-yı âsafıye muhâlif

³⁷ “Reddiye li-Risâleti Emir Çelebi”, vr. 63b-67a.

³⁸ Matrakçı Nasuh bu hususu Rüstem Paşa'nın ismini vermeksizin şöyle dile getirir: “*Sene-i mezbûre (958/1551) şevvalinin on altısında Rumeli kâdî'askeri Bostan Çelebi ve Anadolu kâdî'askeri Sinan Çelebi Efendi ile İstanbul kâdîsi Emir'den ba'zı kimesnelerin gözleri remed-i garaz-ı rü'yet-i hakk-ı sarîha mâni' ve garaz-ı nisbete tâbî' olup, "hakka müstehakkına icrâ itmezler" diyü pâdişâh-ı adâlet-âyîne nice def'a şikâyet idüp kağıtlar sundular*”. Bk. İpşirli, a.g.m., s. 210. Ayrıca bk. Yurdaydın, *Matrakçı Nasuh*, s. 66-67. Ali b. Bâli de Muhaşşî Sinan'ın biyografisinde bu durumdan, “*kalplerinde hastalık (maraz) olan bazı erbâb-ı arzın onun hakkında harekete geçtiği*” ifadesiyle bahseder. Bk. Ali Çelebi, *el-İkdu'l-Manzûm fî Zikri Efâdul-ı Rûm, (Şakâyku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'ı'd-Devleti'l-Osmâniyye* ile birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1975, s. 489-490. Bu şikâyetlerin çerçevesinde Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi hakkında yapılan teftiş sırasında şikâyetçilerin kazaskere sorduğu sorular ve onun bunlara verdiği cevaplarla ilgili olarak bk. İpşirli, a.g.m., s. 211-218.

³⁹ Kefevî, a.g.e., vr. 413ab.

⁴⁰ Kefevî, a.g.e., vr. 413ab.

⁴¹ Mecdi, a.g.e., s. 483-484. Mecdi'nin naklettiği “rivâyet”e göre Kanûnî bu emrin arkasına “her ayb ki...” diye başlayan bir “kit'a” yazmıştır. Kefevî, Saçlı Emir'in “rubâî”sinden bahseder ama bunu açıkça azil sebebi olarak zikretmeyip bir nevi îma eder. Bk. Kefevî, a.g.e., vr. 413ab.

⁴² Kefevî, a.g.e., vr. 413ab; Atâî, a.g.e., s. 130-131, 249.

hareket buyurmaları ile azille kanâ'at itmeyüb teftûşine himmet ve ol tarikle itmâm-ı eziyet"⁴³

edilmesi; Muhaşşî Sinan Efendi için de “*vezîr-i gadr u âyin Rüstem-i kemîn bu mertebe cevri ile sûret-i gadabın teskîn idemeyüb hançer-i sührâb-efken teftîş ile dibrîş itmîş idi*”⁴⁴ şeklinde dikkat çekici ifadelerle açıklar. Yani Atâî'ye göre bu iki kazaskerin azl ve teftîş edilmelerinin arkasında Rüstem Paşa bulunmaktaydı.

Bu teftîş emri çerçevesinde Bostan Efendi'ye “Ahmed bi'l-Kaf” diye meşhûr Mevlâ Şemseddin⁴⁵, Muhaşşî Sinan Efendi'ye Martolos Efendi (ö.975/1567-68)⁴⁶ ve Saçlı Emir'e de “Aliyyü'l-Mecnûn el-Manavî” diye meşhûr Mevlâ Alâeddin⁴⁷ müfettiş olarak tayin edilir. Bu âlimlerin teftîşlerinin çoğuna şahit olduğunu söyleyen Kefevî, teftîş için “müderris zümresinin sefihlerinin ve alt seviyede olanlarının” belirlendiğini, bu süreçte Rüstem Paşa'nın iki ma'zûl kazaskerle ilgili “zırvalara yöneldiğini ve bunların arzlarını kırdığını” iddia eder⁴⁸. Fâtih Câmî'inde yapılan bu teftîşlerin sonucunda, Matrakçı Nasuh'un ifadesiyle “*âhirü'l-emr ol teftîşlerde nesne zâhir olmayup (teftîş edilen âlimlerin) beriyü's-sahh çıkduklarına*” hüküm olunur⁴⁹. Bununla birlikte, Atâî'nin bilâhîre Bostan Efendi'nin (tekâüd) vazifesinin yirmi akçe azaltılıp yüz otuz akçe olarak belirlendiği mealindeki ifadesine bakılırsa, yine de bu âlimlerden kimisinin maddî olarak cezalandırıldığı anlaşılmaktadır⁵⁰.

Biraz önce ifade ettiğimiz gibi davaya yapılan –kuvvetle muhtemel Rüstem Paşa menş'e'li- bu müdahale gerçekten son derece etkili olan planlı bir hamleye benzemektedir. Zira bu kritik hamle ile davada rol alıp Rüstem Paşa-Ebu's-Su'ûd Efendi-Mevkûfâtçı âilesi “cânib”inde yer almadıkları anlaşılan Bostan Efendi ve Muhaşşî Sinan Efendi gibi ana aktörler tasfiye edilmiş ve yerlerine getirilenler de muhtemelen söz konusu cânibin beklentileri istikametinde görüş sahibi olanlardan ya da böyle tavır taknacağı düşünülenlerden seçilmiş gibi görünmektedir. Nitekim Bostan Efendi yerine “Edirne hükûmetinden” Rumeli kazaskerliğine atanan Mevlâ

⁴³ Atâî, *a.g.e.*, s. 130-131.

⁴⁴ Atâî, *a.g.e.*, s. 249-250.

⁴⁵ Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁶ Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁴⁷ Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413ab.

⁴⁹ İpşirli, *a.g.m.*, s. 211. Ayrıca bk. Yurdaydın, *Matrakçı Nasîh*, s. 67.

⁵⁰ Atâî, Bostan Efendi'nin eksiltilen “vazife”sinin Rüstem Paşa'nın azlinden sonra 960/1552-53 yılında vezir-i âzam olan Ahmed Paşa tarafından iki senelik kayıp kısmı da dâhil olmak üzere “itmâm” edildiğini belirtir. Bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 130-131.

Abdurrahman b. Seyyidi Ali⁵¹, müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'nin amcasının oğlu olup 958/1551 Muharrem'inde atandığı “Şam kazâsı”ndan dokuz ay gibi çok kısa bir süre sonra Anadolu kazaskerliğine terfi eden Mevlâ Ca'fer b. Abdü'n-Nebi/Şeyh Nebi el-İmadî⁵² ve Sahn müderrisliğinden Saçlı Emir'in yerine İstanbul kadılığına atanıp, üstelik bizzat Kanûnî'nin emriyle dava konusuna ilişkin bir risâle yazan⁵³ meşhûr *Şakâynku'n-Nu'mâniyye* müellifi Taşköprizâde⁵⁴, bu davada “vakf-ı müseccel ilâve mülkün satışının sahih olmadığı” görüşünü savunarak söz konusu cânibde yer almışlardır. Keza tasfiye edilenlerden Bostan Efendi'nin teftişiyle görevlendirilen Ahmed bi'l-Kaf'ın Şam kazâsı'ndan ma'zülken müfettiş yapılması⁵⁵, Muhaşşi Sinan'ın teftişiyle görevlendirilen Martolos Efendi'nin o yıl (958/1551) Fudayl Efendi yerine Sahn müderrisliğine⁵⁶ ve Saçlı Emir'in teftişiyle görevlendirilen Mevlâ Alâeddin el-Manavî'nin (Ebulleys Ali'si) -bu dava vesilesiyle İstanbul kadılığına getirilen Taşköprizâde yerine- Sahn müderrisliğine terfi ettirilmesi⁵⁷ zamanlaması itibariyle özel bir *kadro dizaynı*mla getirmektedir. Dahası Atâî'nin - Perviz Efendi'nin Sahn müderrisiyken âşiyâb davasında Ma'lûl Emir'in “hüccetini te'yîd eden nakiller cem' eylemesini” Saçlı Emir'in öğrenmesi üzerine, “*taraf-ı hilâf ashâbu(nn), re'ÿ-i şeyhülislâmîye muhâlefet eyledü deÿu arz-ı pişkâh-ı vezâret-penâh eyleyüb medreseden azille mücazât ve nâfile-i teberrüâtına mükâfât*”⁵⁸ edildiği şeklindeki ifadelerine bakılırsa, Rüstem Paşa cânibinin davayı kazanmak için zaman zaman karşı tarafta yer alanları âdeta sindirmeye çalışır tarzda davranmış olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim

⁵¹ Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 230-231.

⁵² Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 136.

⁵³ Risâlede Taşköprizâde'nin savunduğu görüşün özü şudur: Ona göre âşiyâb davasında Mevkûfâtçı'nın “vakfî” “hür kişi”, bu vakfa “ilâve olan mülk” ise “köle” konumundadır. Fikhî olarak böyle bir satış işleminde “hür”ün “köle”ye eklenmesi köle hakkındaki akdi bozar. Mevkûfâtçı'nın “vakfa ilâve mülkünün satışı” da “hürün köleye eklenmesi” gibi olduğu için “fâsid”dir. Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 111b-115b. Taşköprizâde'nin söylediğine göre, kendisi “müseccel vakfa ilâve mülkün satışının sahih olmadığını” savunan bu risâlesini yazınca, bazı âlimler (fudalâ) “müseccel vakıfla takyîd olmaksızın bu satışın sahih olduğuna yönelik kitaplardaki görüşlere istinaden” bunu kabul etmemişlerdir (enkere aleyh). Bunun üzerine o da, “vakf-ı müseccel” ile “takyîd”in gerekliliğini beyan etmek için ikinci bir risâle daha kaleme almıştır. Bu risâle için bk. Taşköprizâde, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey'ül-Mülki Dumme ilâ Vakfî'l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.116b-123a. Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'da “Risâletün fi'l-Vakf” başlığı altında Taşköprizâde'ye atfettiği vakfa dair iki risâle, bizim bu makalede incelediğimiz mezkûr iki risâle olmalıdır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, çev. Rüşti Balcı, c. II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 730.

⁵⁴ Mecdî, *a.g.e.*, s. 526.

⁵⁵ Atâî, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁶ Atâî, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁵⁷ Atâî, *a.g.e.*, s. 109.

⁵⁸ Atâî, *a.g.e.*, s. 253-255.

Kefevî'nin, Rüstem Paşa'nın Ma'lûl Emir hakkında müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'nin “aklımı karıştırarak” iki âlim arasında “düşmanlığın artmasına” neden olduğu, Rumeli kazaskeri Mevlâ Abdurrahman ile Ma'lûl Emir arasında “iftıra” içeren konuşmalar nedeniyle “münâferet” oluştuğu, hatta bu münâferetin geniş çerçevede Ma'lûl Emir ile diğer kanatta yer alan ulemânın maiyetlerini de içine alacak şekilde “husûmet”e dönüştüğü mealindeki ifadeleri⁵⁹ bu bağlamda oldukça mânidardır.

İşte dava zemininin bu şekilde yeniden *dizayn edilmesiyle* birlikte Rüstem Paşa cânibi için davayı kazanmak üzere artık son hamleleri yapmanın şartları oluşmuştu. Kefevî'nin verdiği bilgilere göre bu doğrultuda hamlelerden ilkinin yeni Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi ve vezir-i âzam Rüstem Paşa, müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'nin Mevkûfâtçı âilesi tarafını haklı bulan “re'y”ini Kanûnî'ye arz etmek suretiyle yaparlar. Kanûnî ise “arz”ı müteakip zamanla bu görüşe “meyl” eder ve onların “merâmına uygun şekilde emir (mersûm) şeyhülislâm”a gelir. Böylelikle Rüstem Paşa da ikinci hamleyi gerçekleştirme imkânı bularak, “Ma'lûl Emir”in vezir Haydar Paşa'ya vekili eliyle verdiği hücceti, üzerine fesâdına ilişkin yazıyı (“hat”) yazmaları için Mollalardan ve müderrislerden her birine gönderir⁶⁰.

Âsiyâb davasına dair evrak arasında Ma'lûl Emir'in hüccetinin bitişiğinde yer alıp “*İşbu hüccet sahîh midir, şer'-i şerîfe mutâbık mıdır?*” sualiyle başlayan belgeye göre Rüstem Paşa'nın bu emri, başta müftü Ebu's-Su'ûd Efendi ile Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi ve Anadolu kazaskeri Mevlâ Ca'fer Efendi olmak üzere Ahmed b. Muhammed es-Samisunî (ö.978/1570-71)⁶¹, Semâniye müderrisi Mustafa el-Mekkî bi-İbnî'l-Mi'mâr⁶² (ö.971/1563-64), Davud Paşa Medresesi müderrisi

⁵⁹ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413b.

⁶⁰ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413b. Ebu's-Su'ûd Efendi yazdığı bir metinde bu durumu, “...*merhûm Mevkûfâtçı Muhammed'in muhalledâtı husûsunda ibrâz olunan hüccetin sekâmeti görüleb mevâzi'-i halli beyân olunmak âmme-i ulemâya emr olunduğuna binâ'en hüccet-i mezbûreden nakl olunan sûrete nazar olunub ...*” şeklinde ifade eder. Bk. “Min İnşâ'î'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmadi”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu. 2752, vr. 308a.

⁶¹ Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁶² Âtâî'nin Mi'mârzâde olarak bilinen bu âlimin biyografisine kaydettiği, Sahn müderrisliğine (âsiyâb davasının görüldüğü) 958/1551 yılında atandığı ve bunun Rüstem Paşa âsitânesine intisap etmiş olmasıyla bağlantılı olduğuna yönelik şu dikkat çekici ifadeleri, Rüstem Paşa'nın davaya *kadro dizayn* eksenindeki müdahalesini göstermesi bakımından çok mânidardır: “(el-Mevlâ Mustafa bin Mehmed): (...)
elli yedi hilâlinde Emir Hasan Niksârî yerine Hasköy pâyesine gelüb *elli sekizde* Garik Arabzâde yerine *Sahn müderrisi* oldu. *El-hâletü hâzihî Rüstem Paşa âsitânesine intisâb itmekle şerefât-ı menâr-ı iştihârı gerdün-cenâb ve şevk-i behâr-ı iltifât ile nevâ-yı hezâr-ı tab' nükte-güzârenden kîbâb-ı medrese-mânenâd kâse-i rebâb olmuşidi...*”. Bu ifadeler ve Mi'mârzâde'nin Rüstem Paşa ile yakın ilişkisiyle ilgili diğer bazı bilgiler için bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 39-42.

Abdullah bin Mircan (ö.977/1569-70)⁶³, “Hazret-i Paşa Medresesi” müderrisi Mehmed Şah ve Sultâniyye (Kostantuniyye) Medresesi müderrisi Ali Efendi'den oluşan sekiz âlim tarafından yerine getirilmiş görünüyor⁶⁴.Verdiği fetvâ yanında Ma'lûl Emir'in hüccetini en ince ayrıntısına kadar inceleyip yirmi bir adet “hata” yahut “kusur” tespit etmiş olan⁶⁵ bu âlimlerden müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'ye göre hüccet, “*vakf-ı müseccle zamm olunan mülkün bey'i sahih*” olmadığından, “*faraza sahih olsa dahi semenden hissesi ta'yîn olunmadın hükm olunmak aslâ meşrû*” olmadığından, “*bu husûsda semenden hisse ta'yîn mümkün olmamağın sıhhat-ı bey'a min-ba'd hükm olunmağa dahi tarik-i şer'i*” yokluğundan ve “*bu bâbda gasb mülâhaza olunmak husûs-ı mes'ele fehm olunmamaktan nâsi*” olduğundan dolayı “sahih” değildir⁶⁶. Ebu's-Su'ûd Efendi'nin bu tezini âdeta farklı ifadelerle tekrarlayan diğer yedi âlime göre de “vakf-ı müseccle munzamm olunan mülkün bey'i sahih” olmadığı için Ma'lûl Emir'in hücceti “şer'-i şerife muvâfık” değildir⁶⁷.

Kefevî'ye göre işte böylece Ma'lûl Emir'in hücceti “fâsîd” oldu; (tekâüd) “vazi-fesi” de “otuz dirhem” azaltılarak “yüz yirmi dirhem”e indirildi. Yani Haydar Paşa-Ma'lûl Emir Efendi tarafı âsiyâb davasını kaybetmişti ve bundan dolayı Ma'lûl Emir maddi olarak cezalandırılmıştı. Kefevî, hocasının bu cezalandırma karşısında kendisine bırakılan miktarı kabul etmeyerek hiçbir şey almama cihetine gittiğini, fakat bu durumun çok uzun sürmediğini; zira bir müddet sonra Rüstem Paşa'nın azl edildiğini, üç yıl sonra tekrar vezir-i âzamlığa getirildiğinde ise yaptığından pişman olduğu için durumu Sultan'a arz ederek Ma'lûl Emir'in vazifesini -eksiltülen günden güne kadarki de dâhil olmak üzere- noksansız olarak verdiğini ve zikredilen “kadri” için özür gönderdiğini, Ma'lûl Emir'in de bundan sonra 963/1555-56 yılındaki

⁶³ Biyografisi hakkında bk. Atâi, *a.g.e.*, s. 133-134.

⁶⁴ Bu fetvalar için bk. “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr. 306b-308a.

⁶⁵ Bunlar için bk. “Min İnşâ'i'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmâdî”, vr. 308a-311a. Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında “Risâle fi Vakfi't-Tavâhîn ale'l-Arzi'l-Mevkûfe li'l-Gayr” adlı bir risâle Ebu's-Su'ûd Efendi'ye atfedilmekteyse de (bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nu. 1152, vr. 156b-158b; Yeni Câmî, nu.376, vr.168b-177b; bu son nüshanın Ebu's-Su'ûd Efendi'ye atfına ilişkin ayrıca bk. Abdullah Demir, *Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebu's-Su'ûd Efendi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 43), aslında bu risâle Taşköprizâde'nin konuya ilişkin yazdığı ve kendisine ait risâlelerin toplandığı Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3274 numarada kayıtlı *Mecmû'a*'da 107b-115b varakları arasında yer alan evâsıt-ı Receb 969/1562 istinsah tarihli risâlesinin diğer nüshalarıdır.

⁶⁶ “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, vr. 306b-307a.

⁶⁷ “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, vr. 306b-308a.

ölümüne kadar “muazzez ve muhterem” olarak yaşadığını belirterek âsiyâb davasına dair verdiği bilgileri sonlandırır⁶⁸.

IV. DAVAYI KAZANAN TARAF GERÇEKTE “HAKLI” MIYDI?

Kefevî'nin verdiği bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, sürecin sonunda davayı Rüstem Paşa-Ebu's-Su'ûd Efendi-Mevkûfâtçı âilesi cânibi kazandı. Acaba Rüstem Paşa cânibi bu sonucu gerçekten “haklı” olduğu için mi elde etti; yoksa bu sonuç dava sürecini inşa ederken yer yer değindiğimiz üzere *siyasî müdahale* neticesinde mi ortaya çıktı? Böyleyse bu müdahale ne düzeyde gerçekleşti? Diğer bir deyişle siyasî müdahale sadece *kadro dizaynı* ile mi sınırlı kaldı; yoksa bazı âlimlerin tavırlarının şekillendirilmesine kadar vardı mı?

En başta şunu açıkça belirtelim ki, -davanın taraflarından biri olan Ma'lûl Emir'in talebesi olması nedeniyle- konuya ilişkin bilgilerimizin asıl kaynağı durumdaki Kefevî'nin süreçle ilgili zaman zaman subjektif bilgiler vermiş olma ihtimaline rağmen, özellikle Kanûnî'nin dava hakkında “istinaf” emri vermesi, kazaskerlerin azli ve yeni kazaskerlerin seçimi gibi kritik hususlarda daha ziyade Rüstem Paşa menşe'li *siyasî tasarruflar* açıkça görülebildiği için, davaya yönelik olarak *kadro dizaynı* düzeyinde siyasî müdahalenin varlığını sorgulamanın gereği yoktur. Kanaatimizce yukarıdaki sorular bağlamında burada asıl tahlil edilmesi gereken husus, davada ulemânın iki cânibe ayrılmasında yalnızca hukukî/ilmî faktörlerin mi etken olduğu ve taraflardan hangisinin tezinin daha sağlam yahut hangi tarafın haklı olduğudur. Zira bu hususun ele alınması davaya yönelik siyasî müdahalenin sınırlarını belirleyecek ve ilgili Osmanlı âlimlerinin bu davada hangi sâiklerle hareket ettiklerini ortaya koyacaktır.

Daha önce belirtildiği üzere bu davada tartışma konusu olup ulemâyı iki “firka”ya ayıran ana mesele, Mevkûfâtçı'nın vakfının kapsamı çerçevesinde “vakfa ilâve mülkün satışının sahih olup olmadığı”dır. Tarafların tavrı bağlamında bu meselenin menşesine baktığımızda, henüz işin başında ilk hâkim tarafından Mevkûfâtçı Muhammed'in vakfı tescil edilirken bunun kapsamıyla ilgili bir hata yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Ma'lûl Emir'in hüccetinde Mevkûfâtçı âilesinin vekili Muhammed b. Karagöz'ün ağzından aktarıldığına göre, Çivizâde'nin Mevkûfâtçı'nın vakfını iptalinden sonra gündeme geldiği anlaşılan “mülk davası”nı ilkin Bostan Efendi dinleyip Mevkûfâtçı'nın muhalefâtının “vakıf” olduğuna hükmetmiş; fakat Muhammed b. Karagöz bu durumu belgeleyemeyince Ma'lûl Emir, Bostan Efendi ile yüz yüze

⁶⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 411a-414a. Kefevî'nin ifadelerine istinaden vakanın bir kısmının kısa bir nakli için bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 253-255.

görüşmüş ve sonuçta onun Mevkûfâtçı'nın vakfı olarak tescil ettiği muhalledâtn - Muhammed b. Karagöz'ün iddia ettiği gibi - eşyanın "tamamı" değil, sadece "bir kısmı" olduğu ortaya çıkmıştır. Davayı "vakfa ilâve mülkün satışı" biçiminde yeneden gündeme getiren sebep durumundaki bu kritik hata, Bostan Efendi, Muhaşşî Sinan Efendi ve Saçlı Emir'e ait arzda yer alan Mevkûfâtçı'nın vakfiyesini Ebu's-Su'ûd Efendi'nin "tevki' ettiği" bilgisinden⁶⁹, Kefevî'nin Ma'lûl Emir'den naklettiği "o (Ebu's-Su'ûd Efendi), bu mesele hakkında insanî hükümle ilkinde hata yaptı, bu yüzden (hatasından) geri dönmedi"⁷⁰ mealindeki ifadelerden, Ebu's-Su'ûd Efendi'nin "...zîrâ mesmû'umuz olan budur ki hâkim-i evvelin lüzûm-ı vakfa hükmü a'yân-ı mevkûfenin mecmu'ası arâzî-yi mevkûfe üzerinde olmak i'tikadı ile olup, ba'dehu ba'zısı arz-ı mirî üzerinde olduğu zâhir olacak..."⁷¹ şeklindeki ifadelerinden ve Taşkoprîzâde'nin muhtemelen Ebu's-Su'ûd Efendi'ye ait bu ifadelerle atfen söylediği, "(ilk hâkimin hükmünü muhtemel kalan) üçüncü veche, -hâkimin itiraf ettiği gibi binaların tamamının vakıf arazi üzerinde olduğu zannıyla- İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed mezhebine göre -burada o ikisinin ittifak ettiğini zannederek ve zükredilen şartın sıhhati hakkındaki ittifaklarından dolayı- onun (hükümün) birlikte binâ edülmesidir..."⁷² mealindeki ifadelerden anladığımız kadarıyla, Ebu's-Su'ûd Efendi tarafından yapılmış gibi görünmektedir.

Şu halde denebilir ki âsiyâb davasında Ebu's-Su'ûd Efendi, en başta hatalı bir vakfiye tescil etmekle bir bakıma davanın müsebbiblerinden biri durumundaydı ve bu münasebetle Ma'lûl Emir'in "vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu" tezine karşı tavır alırken sorunun bir parçası olarak ister istemez "taraf"tı. Başka bir ifadeyle Ebu's-Su'ûd Efendi bu davada tamamen objektif/tarafsız bir biçimde yalnızca hukukî/ilmî bir perspektiften meseleye yaklaşma şartlarından biraz uzaktı. Üstelik vezir-i âzam Rüstem Paşa, Mevkûfâtçı'nın muhalledâtnın Haydar Paşa'ya satılmasını istemiyordu ve belli ki satışın önüne geçmek için müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'yi etkileyerek onun otoritesinden yararlanmaya çalışıyordu. Rüstem Paşa'nın etkileme çabası, yeni kazaskerler, İstanbul kadısı ve davada bir şekilde rol alan diğer ulemâ için de söz konusu olmalıdır. Dolayısıyla âsiyâb davasını sonuçlandırmak üzere görev alan ulemâdan Ebu's-Su'ûd Efendi cânibini oluşturanlar, açıkçası meseleyi sadece hukukî/ilmî bir çerçevede ele alacak durumda değillerdi. Diğer bir deyişle öyle anlaşılıyor ki onlar için bu davada hukuk/ilim, bütün etkilerden âzade şekilde hakikati gösteren bir hareket noktası veya mihenk taşı yahut kendisine göre şekillenilen

⁶⁹ "Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları", vr. 311b-312b.

⁷⁰ Kefevî, a.g.e., vr. 413b.

⁷¹ "Min İnşâ'î'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmadi", vr. 310b.

⁷² Taşkoprîzâde, a.g.r., vr. 114a.

bir “özne” değil, belirtilen etkilerin gölgesinde bir nevi gâyeye ulaştırın, hatta kısmen gâyeye göre *yorumlanan* bir *vasıta* yahut “nesne”ye benzer bir işlev görecektir gibiydi.

Ma'lûl Emir'in başat rol aldığı diğer cânibe gelince, münhasıran Ma'lûl Emir açısından onun davayı hukukî/ilmî bir perspektifin dışında etkilerle ele almasını gerektirecek bir sebep olarak görünürde yalnızca Haydar Paşa faktöründen söz edilebilir. Zira Ma'lûl Emir bu davayı dinlerken “ma'lûliyet”ten “mütakâid” olduğu için⁷³ muhtemelen herhangi bir beklenti içinde olmamalıdır. Zaten o, davayı dinleme emrini bizzat Kanûnî'den almıştı⁷⁴. Dava sürecinde kısmen yer alıp kazaskerlikten azledilen Bostan Efendi ve Muhaşşî Sinan Efendi üzerinde ise, -Atâî'nin “*diğer cânibden de Haydar Paşa'nın çok şiddetli korku koşaran rüzgârla saldırısı*” mealindeki ifadelerinden anlaşılacağı üzere- yine Haydar Paşa'nın etkileme çabası var olmalıdır. Bu etki dışında onların davada sergileyecekleri tavırdan pek bir beklentilerinin olmaması daha ma'kul görünüyor. Zira bu iki ma'zûl kazaskerin davadan herhangi bir müspet beklentileri olmuş olsaydı, vezir Haydar Paşa'nın tarafında oldukları algısına yol açacak şekilde tavır almayı değil, en azından kudretli vezir-i âzam Rüstem Paşa'nın karşındaymış gibi görünmemeyi tercih etmeleri gerekirdi. Bununla birlikte sonuç itibarıyla bu taraftaki ulemâ için de Haydar Paşa çerçevesinde -diğer cânibe nazaran kuvveti daha az olsa da- bir *siyasî etkid* söz edilebilir.

İşte âsiyâb davasında ortaya çıkan iki farklı hukukî/ilmî tez böyle bir atmosfer içerisinde neşvünema buldu. Yani esasen her iki tarafta yer alan ulemâ da, ikinci taraf daha az etki altında olmuş olsa da, meseleye sırf hukuk/ilim açısından bakacak rahatlıkta değildi. Buna göre acaba söz konusu taraflardan ikincisi “vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu”, birincisi ise “sahihi olmadığı” şeklinde birbirine tezat teşkil eden iki farklı tezi biraz da bu yüzden mi savundular?

Açıkçası bu mühim soruya cevap vermek, başta Ma'lûl Emir ile Ebu's-Su'ûd Efendi olmak üzere ilgili ulemânın “vakfa ilâve mülkün satışı” hakkındaki kanaatlerinin kaynaklarını ve delillerini fikhî perspektiften derinlemesine etüd etmeyi gerektirir. Böyle bir etüd ise tabiatıyla fikh uzmanına düşeceği için çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır. Bununla birlikte biz bu hususta genel bir fikir edinmek üzere

⁷³ Biyografisi için bk. Kefevî, *a.g.e.*, vr. 411a-412b.

⁷⁴ Bu noktada Kanûnî'nin bu davadan yıllar önce (1544'te) Hadım Süleyman Paşa'nın teftişi için de -her ne kadar Mısır kadısı olması nedeniyle tabii bir durum olsa da- Ma'lûl Emir'i görevlendirdiği hatırlanacak olursa, Kefevî'nin belirttiği gibi hocası Ma'lûl Emir'in Kanûnî Sultan Süleyman nezdinde mu'teber bir âlim olduğu anlaşılıyor.

tarafların birbirlerinin farklı yaklaşımlarını nasıl değerlendirdiklerini ele almak istiyoruz.

Öncelikle Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinde yer alan ulemânın Ma'lûl Emir'in "vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu" tezine karşı yönelttikleri eleştirilere baktığımızda, onların temelde Ma'lûl Emir'in fikhî kaynaklardan getirdiği delillerin dava konusu olan "vakf-ı müseccel ilâve mülkün satışı"yla ilgili olmayıp "vakf-ı gayr-ı müseccel"e yönelik olduğunu iddia ettikleri görülmektedir. Başka bir ifadeyle onlar Mevkûfâtçı'nın vakfını "vakf-ı müseccel" olarak kabul edip, kaynaklardaki "vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu"na yönelik ifadelerin ise -"vakf-ı müseccel"- "vakf-ı gayr-ı müseccel" ayırımı çerçevesinde- "vakf-ı gayr-ı müseccel" ile "mukayyed" olduğunu söylerler. Mesela Ebu's-Su'ûd Efendi bu hususu şöyle ifade eder:

"...Kütüb-i mu'tebere den münfehîm olan oldur ki, arz-ı mîrî üzerinde vâkî olan a'yânda dahi (hâkim-i evvelin) hükümleri İmâm-ı A'zam'dan Hasan b. Ziyâd rivâyeti üzere nâfîz olur... Bu takdirce cümlesi vakf-ı müseccel olur (...) Pes böyle olcak, arz-ı mîrî üzerinde vâkî olan a'yân gayr-ı müseccel olmuş olur, vakfa munzamm olub satılmış mülk olmaz; belki vakf-ı gayr-ı müseccel, vakf-ı müseccel munzamm olub satılmış olur. Allâhu a'lem"⁷⁵.

Bu çerçevede söz konusu ulemâ, Ma'lûl Emir'in getirdiği delillerin aslında doğru olmadığını iddia eder. Örneğin Ebu's-Su'ûd Efendi bu hususta, Ma'lûl Emir'in "...kütüb-i mu'tebere de musarrâh ve mansûsdur didiği vakf-ı gayr-ı müseccel dedir, müseccelde sahih olmak musarrâh degildir, heman sahih diyenler müdebbire ve mükâtebe ve ihvânna kıyâs eylemek kıyâs-ı ma'a'l-fârkdur" der⁷⁶. Keza Rumeli kazaskeri Abdurrahman b. Seyyidi Ali Efendi'ye göre, Ma'lûl Emir'in iddia ettiğinin aksine "...vakf-ı müseccel munzamm olunan mülkün bey'i sahih idiğine kâvil olmuş e'immeden bir ferd yokdur ve sıhhati beyân ider bir kitâb yokdur, bu husûsda kavl-i za'îf dahi yokdur..."⁷⁷. Yine Anadolu kazaskeri Mevlâ Ca'fer el-İmâdi'ye göre de "...ulemâ-i kibâr ve fukahâ-i ebrârdan" Ma'lûl Emir'in iddia ettiği hususun "sıhhatine kâ'il ve mâ'il olmuş bir ferd" yoktur ve onun hüccetinde tezini desteklemek üzere "kütüb-i mu'tebere de musarrâh ve mansûsdur didiği dahi buhtân-ı mahz ve iftirâ-i sırf"⁷⁸dır. Yani özetle Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin bu davadaki temel yaklaşımı ve tavrı, konuya ilişkin kaynaklardan getirilen delillerin "vakf-ı gayr-ı müseccel"

⁷⁵ "Min İnşâ'i'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmâdi", vr. 310b. Taşköprüzâde'nin tartışma konusu olan "rivâyetler"de "vakf-ı gayr-ı müseccel takyid"inin var olduğuna yönelik ifadeleri için bk. Taşköprüzâde, a.g.r., vr. 119ab.

⁷⁶ "Min İnşâ'i'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmâdi", vr. 310b.

⁷⁷ "İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?", vr. 307a.

⁷⁸ "İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?", vr. 307ab.

ile ilgili olduğunu tespit etmek yahut bunları “vakf-ı gayr-ı müseccel” ile *sınırlandırılmış* (takyîd) bir tarzda *yorumlamak* suretiyle karşı tarafın tezini geçersiz kılmak şeklinde dedir.

Bu yaklaşım ve tavra Ma'lûl Emir Efendi cânibinin verdiği cevap ise tam tersi istikamettedir. Mesela Ma'lûl Emir'e göre “kavl-i sahîh” yahut “esahh-ı akvâl” kendi söylediği gibi “vakfa ilâve mülkün satışının sahihliği” yönünde olup, Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin yaklaşımı ise “kavl-i za'îf”dir:

“...Bu mes'elelerden murâd bu makamda bize mühtem olana oldur ki vakfa zamm olub safka-i vâhîde ile satılan mülkde ulemâ ihtilaf eylemişlerdür, bazı mülkde dahi bey' fâsîd olur, hür ile abd gibi dimişler; amma âmme-i ulemâ mülkde bey' sahihdür, kavl-i sahîh dahi budur dimişler, zîrâ...”⁷⁹.

“...Bu nakilden tansîs ve tasrîh olunmuşdur ki vakfa zamm olunub safka-i vâhîde ile bey' olunan mülk hakkında bey' bâtuldür demek kavl-i za'îfdir, esahh-ı akvâl oldur ki bey'-i mezkûr sahîh ola, dahi vakıfdan murâd vakf-ı gayr-ı müsecceldir dimeğe aslâ mecâl yokdur ...”⁸⁰.

Ma'lûl Emir bu iddiasının doğruluğundan o kadar emindir ki, Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin iddiasını bırakın “ehl-i ilm”i, “ehl-i akl”ın bile dile getirmeyeceğini savunur⁸¹. Ona göre Ebu's-Su'ûd Efendi'nin böyle bir duruma düşmesinin sebebi ise, yukarıda belirtildiği üzere onun önceki hatasından dönmek istememesidir⁸².

Taşköprizâde'nin ifadelerinden anlaşılıyor ki, Ma'lûl Emir cânibinde yer alan bazı âlimler de bu meselede vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğuna yönelik “rivâyetler”i “vakf-ı gayr-ı müseccel” ile “takyîd” etmenin doğru olmadığını düşünmüşler⁸³ ve “takyîd”i savunan Taşköprizâde'yi -fikhî açıdan dikkat çekici bir iddia niteliğindeki- “re'y ve arzu edilen ile” görüş beyan etmekle itham etmişlerdir⁸⁴.

⁷⁹ Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 60a.

⁸⁰ Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 59b-61b.

⁸¹ Ma'lûl Emir bu savunusunu şöyle dile getirir: “...Şol kimesneler ki bu cins mes'âlde vakıfdan murâd, vakf-ı gayr-ı müsecceldir dirlar, anlara lâzım gelir ki tarik-i âmmdan ve mekâbîrden murâd gayr-ı müseccel olandir dirlar; bu sözi ehl-i akl söylemez, fe-keyfe ki ehl-i ilm ola?”. Bk. Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 59b.

⁸² Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413b.

⁸³ Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 116b-123a.

⁸⁴ Taşköprizâde kendisine yönelik bu iddiayı şu cümlelerle ifade eder: “...Bil ki zamanımız ehlerinden fi-kahita sağlam bilgisi (kadem-i râsih) bulunmayan kişilerden çoğu, bu meselenin tahkiki konusunda beni re'y ile fetvâlar vermeye (iftiyât), başına buyruk davranmaya (istibdâd) ve istenilen/arzu edilen ile görüş söylemeye nisbet ettiler. Durum onların zannettikleri gibi değildir. Aksine benim bu meseleyi ele alışım (nazar) İmamlar'ın usûlüne riâyet üzere câri oldu...”. Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 122ab.

Ma'lûl Emir cânibinin görüşünü doğru bulup konuya ilişkin "İzhâru'l-Hakk ve Faslu'l-Hilâf fi Mes'ele'ti's-Şer'iyeye" adıyla bilinen bir risâle yazan kimliğini tespit edemediğimiz bir âlime göre ise, "müseccel vakfa ilâve mülkün satışı" sahih olup, Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin aksini iddia etmesi onların mevzûya tam vâkîf olmalarından dolayıdır:

"...Bu meselede ulemâ iki fırka oldu, bir fırka (vakfa ilave mülkün satışına ilişkin) 'evet' cevabını verdi, diğer fırka ise 'hayır' cevabını verdi. O günlerdeki şeyhülislâmın bu (hayır diyen) fırka için muvâfakatı rivâyet olunur. Zannederim ki bu, onların ('hayır' cevabı veren ulemânın) çeşitli ilimlerde ders, fetvâ, te'lif, tedvîn maslahatı için kâim olmaları nedeniyle, bu mahalde iltifatlarının yokluğundan ve bu mahalli temyizde hüsn-i zan sahibi kimselere itimad etmelerindedir...Fakirin kelâmı ise onlarla birlikte değildir...."⁸⁵.

İşte görüldüğü üzere bu kaydedilenlerden anlaşılıyor ki, Ma'lûl Emir cânibinin Ebu's-Su'ûd Efendi cânibi hakkındaki değerlendirmesi, onların meseleyi ilmî bir yaklaşımla değil, subjektif bir yaklaşımla ele aldıkları istikametindedir. Fikhî açıdan bu değerlendirmenin mi, yoksa Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin değerlendirmesinin mi daha isabetli olduğu meselesi ise, yukarıda belirtildiği üzere çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır.

SONUÇ

Bu tahliller ışığında sonuç itibariyle âsiyâb davası hakkında şunları söyleyebiliriz: Bir defa bu dava esasen vezir Haydar Paşa ile "vakıf/mülk" sahibi Mevkûfâtçı Muhammed'in âilesi arasındaki ihtilâflı bir alım-satım işleminin, vezir-i âzam Rüstem Paşa ile vezir Haydar Paşa'nın nüfuz ve menfaat mücadelesi çerçevesinde büyümesiyle teşekkül etmiş olan güncel tabirle ilginç bir "hukuka müdahale" vakasıdır. Bu niteliğiyle vaka üç veçheden anlamlıdır:

Evvelâ, bu davada merkezi iktidarın kazâ/hukuk sürecinin her türlü (özellikle siyasi) etkiden âzâde bir şekilde işlemesi ve bu çerçevede adâletin tahakkuku açısından iyi bir sınav ver(e)mediğini söylemek mümkündür. Zira davaya, merkezi iktidarın padişahattan sonraki en yetkili/etkili unsuru olan vüzerâ eliyle -kendi lehlerine müdahale edildiği görülmektedir. Bu tür müdahalelere engel olup adâletin tahakkukunu temin edecek birinci güç olan zamanın padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'ın da -başlangıçta doğru bir yöntem izlemiş gibi görünmesine rağmen- süreç içerisinde

⁸⁵ "İzhâru'l-Hakk ve Faslu'l-Hilâf fi Mes'ele'ti's-Şer'iyeye", Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr. 90b.

özellikle Rüstem Paşa'nın davanın gidişatını değiştiren arka plan hamlelerine engel olamayarak/olmayarak adâletin temini yolunda hakkıyla başarılı olamadığı anlaşılmaktadır.

İkinci olarak, Osmanlı düzeninin “patrimonyal yahut merkezîyetçi” karakteri nedeniyle rahatlıkla sonuç alabilir olan bu müdahale karşısında hukuku uygulayan ulemâ da iyi bir duruş sergileyememiş gibi görünmektedir. Zira öyle anlaşılıyor ki bu davada ulemâdan kimisi vüzerânın etkileme/yönlendirme teşebbüslerine sed çekememiş, kimisi de sunulan fırsatlardan yararlanmak suretiyle söz konusu teşebbüslerin sonuç almasına imkân yaratmıştır. Bu hareket tarzlarıyla ilim ve hukuku temsil eden bir zümre olarak onlardan bir kısmı, ellerinde tuttukları “ilim meş'alesi”nin ve “adalet terazisi”nin işlevini -siyaset yahut iktidar gücünden koruyamayıp- sağlıklı bir şekilde yerine getirememiş olmaktadır. İşte bu anlamda âsiyâb davasının bir bakıma gerçek kaybedeni, “salt hukuka/ilme göre söz söyleme irâdesi”ni tam manasıyla gösteremeyen ulemâdır denebilir.

Üçüncü olarak da şunu belirtmek gerekir ki, iktidar sahiplerinin nüfuz ve menfaat amaçladığı, bu uğurda hukuku etkilemeye çalıştığı ve ulemânın da bu teşebbüslere engel olamadığı bir ortamda adâlet bekleyen toplum fertlerinden kimileri elbette mağdur olacaktır.

KAYNAKÇA

A.Yazma Eserler

Emir Çelebi Efendi, “Vakfa Munzamm Olub Safka-i Vâhîde ile Bey' Olunan Em-lâk Hakkında”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr.59b-61b.

“Hüccet-i A'lemî'l-Ulemâ'l-İzâm Ma'lûl Efendi fi Husûsî't-Tâhûn”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.303b-306b.

“İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerîfe Mutâbık mıdır?”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.306b-308a.

“İzhâru'l-Hakk ve Faslu'l-Hilâf fi Mes'eleti's-Şer'iyeye”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr.90b-100b.

Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ'ibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nu.690.

“Min İnşâ'i'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmâdî”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.308a-311a.

- “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.311b-312b.
- “Reddiye li-Risâleti Emir Çelebi”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr.63b-67a.
- “Risâle fi Vakfi't-Tavâhîn ale'l-Arzi'l-Mevkûfe li'l-Gayr”, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmi, nu.376, vr.168b-177b; Reşid Efendi, nu.1152, vr.156b-158b.
- Taşköprizâde, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey'î'l-Mülki Dumme ilâ Vakfi'l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.107b-115b.
- _____, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey'î'l-Mülki Dumme ilâ Vakfi'l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.116b-123a.

B. Basılı Kaynaklar

- Ali Çelebi (Ali b. Bâli), *el-İkdu'l-Manzûm fi Zikri Efdâlı'r-Rûm*, (*Şakâ'yuku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâ'î'd-Devleti'l-Osmâniyye* ile birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1975.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütubi ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı, c.II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, (*Şakâ'ik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, c.I), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Nev'izâde Atâî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmîleti's-Şakâ'ik*, (*Şakâ'ik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, c.II), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E.12321 Numaralı Mühimme Defteri*, yay. haz. Halil Sahillioglu, IRCICA Yayınları, İstanbul 2002.

C. Modern Araştırmalar

- Afyoncu, Erhan, “Rüstem Paşa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.35, İstanbul 2008, s.288-290.
- _____, “Süleyman Paşa, Hadım”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul 2010, s.96-98.
- Demir, Abdullah, *Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006.
- Güneş, Ahmet, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.
- Gökbilgin, M.Tayyib, “Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.VIII, sayı:11-12, (Eylül 1955), 1956, s.11-50.

- _____, *Kanunî Sultan Süleyman*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- İpşirli, Mehmet, “Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, c.VIII, cüz: 1-4, İstanbul 1984, s.205-218.
- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c.I, haz. Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1961.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *Matrakçı Nasûh*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- _____, *İslâm Tarihi Dersleri*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

